

Ми сподіваємось, що інтернати наші в недалекому часі знову візьмуть провід у педагогічній техніці. Хвиля руйнівства, цитбулів та ліквідацій ідеї дитячих будинків спадає. Швидко інтернат займе належне місце. Але займе він його тоді, коли в корені перегляне свою педагогічну практику й теорію.

Величезний чинник, що не дає нам налагодити педагогічний процес, — це брак допоміжних установ для дітей, що таких потребують. Ми ще товчемося на „загальному“ типі нашої установи, або коли її диференційовано, то не до кінця. Установа так звана „нормальна“ не може бути нормальною, коли її не забезпечено допоміжною установою. Коли в шкільній групі є хоч одна істота біологічно обтяжена (більш чи менш дефективна), то марна є трата сил педагога, марні нарікання на оточення й т. инш.

Справу організації педпроцесу будуть руйнувати ці своєрідні „ендогенні“ чинники в колективі. На хорому, біологічно несталому матеріалі колективу не збудуєш. І тому треба твердо пам'ятати педагогові, що справа організації педпроцесу вимагає певного добору шкільних колективів. Без такого добору праця успішно розвиватися не може. Тому організація допоміжних установ є пекуча справа нашого часу. Тільки нашою здичавленістю можна з'ясувати те, що наш педагог ще не дійшов потреби вимагати організації допоміжних установ. А тут проблему дисципліни заховано не менш, як в інших чинниках. Брак допоміжних установ — свідок нашої некультурності, нашого невміння організувати педпроцес.

Я не мав на увазі в цій статті докладно зупинитися на окремих моментах дисципліни. Далі ми зупинимося на деяких технічних моментах організації педпроцесу. А тут я мав на увазі лише підкреслити, що проблема дисципліни є проблема техніки організації педагогічного процесу. Нам лише треба позбавитись деяких старих забобонів що до цього.

Гр. Іваниця

Песталоцці й початкове навчання

(З нагоди сотих роковин смерті великого педагога)

У діяльності, творах та ідеологічно-методичній спадщині Песталоцці визначне місце належить справі початкового навчання.

Безпосередня педагогічна праця великого педагога проходила здебільшого серед дітей того віку, що потребує початкового навчання. Така саме праця давала Песталоцці найбільше задоволення. Серед інших обставин він завжди мріяв про невеличку сільську школу, про працю з найменшими дітьми. „Я хочу бути шкільним учителем,

і тільки“,—відповів Песталоцці своїм друзям, коли вони підчас швайцарської революції 1798 року досягли влади й пропонували йому адміністративні посади й матеріально привабливу роботу ¹⁾).

В своїх теоретичних працях Песталоцці чимало місця приділяв проблемі навчання дитинства. Ще й більш од того. Ряд творів як його власних, як і найближчих помічників, що писали за його заохочуванням та вказівками, свідчить не тільки про пильну увагу до цієї справи, але й навіть про глибоке захоплення різними питаннями методики та техніки початкового навчання. Самі за себе промовляють такі назви творів, як от: „Як Гертруда навчала своїх дітей“, „Як навчати читати та писати“ й т. инш.

Нарешті, для найближчих поколінь Песталоцці був не стільки соціально-педагогічний реформатор, скільки майстер методики й техніки початкового навчання, методики читання, писання, рахунку. У тінь забуття було відсунуто (принаймні, на певний — досить довгий — час) ґрунтовні принципи його соціально-педагогічної реформаторської діяльності, а на передній план висунуто методику початкового навчання.

Біографи великого педагога та автори численних „історій педагогіки“ присвятили багато сторінок, щоб зробити цю грань діяльності Песталоцці як-найімпазантішою. Не пошкодували вони ні часу, ні сил, ні місця на довжелезні характеристики, вичерпні цитати, віртуозні схематизації. Одного не зробили вони — та й не могли зробити не лише через характер своїх методологічних засад, але й через свій світогляд — це спробувати кинути промінь соціологічної аналізи на цю грань діяльності великого педагога, пошукати основ цієї галузи його роботи не стільки у властивостях його „душі“ (!), скільки в певних соціальних обставинах.

Досліди новіших часів, з'ясовуючи Песталоцці в світлі його епохи, почали заповнювати цю прогалину. Песталоцці вставлено в належну історичну перспективу. Накреслено широке соціальне тло його діяльності. Зроблено перші кроки до того, щоб виявити соціальне коріння його діяльності ²⁾. І все-ж інтегрального соціологічного охоплення творчості Песталоцці ще не зроблено. І все-ж і соті роковини смерті великого педагога застають дослідників в історії початкового навчання над питаннями:

¹⁾ Ко м п е й р е — Песталоцци и элементарное воспитание. Стр. 15.

²⁾ Крім сторінок, присвячених Песталоцці в широко відомій праці: Н. Крупская — Народное образование и демократия (передруковано, як розділ „Борьба за школу труда“ в книзі Н. Крупская — Воспитание молодежи в ленинском духе, М., 1925 р.), треба зазначити відповідні розділи в двох нещодавно виданих працях: А. Фортунатов — Теория трудовой школы в ее историческом развитии. Часть I, М., 1926 г. Е. Медынский — История педагогики в связи с экономическим развитием общества. Том II, М., 1926 г.

1) В якій перспективі треба розглядати питання початкового навчання в діяльності Песталоцці і чи можна тут говорити про певну суму цікавих методичних побудовань ізольовано від загального наставлення творчої думки педагога, як це іноді робили, а подекуди й тепер роблять?

2) Яка генеза основних принципів, що на них розгорнув свою теорію та практику навчання Песталоцці і чи не можна в цій справі відшукати тих соціологічних чинників, що обумовили напрямок думки Песталоцці?

3) Чому в найближчі по смерті Песталоцці часи широкою мірою використано досягнення методичної техніки в Песталоцці і дбайливо затушовано ті соціально-педагогічні моменти, що були живим імпульсом педагогіки Песталоцці?

Звичайно, не в короткій журнальній статті розв'язувати цілком ці питання. Звичайно, дослідники наступних часів дадуть їм вичерпне розв'язання. Але, здається, і припустимим і доцільним буде, пригадуючи на соті роковини смерті великого педагога його думки в справі початкового навчання, робити це, не стільки повторюючи давно вже зроблені характеристики, скільки шукаючи й бодай контурно оформлюючи дані що до можливого соціологічного обґрунтування відповідей на поставлені питання.

Перший крок до того — коротко відтворити фактичний стан у справі початкового навчання за часів Песталоцці. Не можна бо як слід простежити генетично думки та діяльність видатного педагога та оцінити їх, не виявивши основних рис його педагогічної сучасності.

Розвиток торговельного капіталізму, ламаючи феодальний лад, уніс значні зміни й в освітню справу. Поширилась загальна кількість шкіл, виникли нові типи шкіл, народились нові педагогічні ідеї. Але широкі народні маси не було забезпечено належною кількістю скільки-небудь достатньо поставлених шкіл. Навіть у великих порівняно осередках, як от у Берліні, звідки, між иншим, ішов славнозвісний „Генеральний шкільний регламент“, шкіл далеко не вистачало для населення, і багато дітей залишалось без грамоти¹⁾.

Школи стояли невисоко. Вимоги, що ставились до „шульмейстера“ (шкільного вчителя), були дуже незначні — навчати грамоти та катехизису. Матеріальний стан був дуже мізерний. Пересічно заробіток учителів був удвоє менший, як заробіток у пастуха. Проіснувати на це, ба ще й з родиною, було неможливо. Тим-то вчительська професія здебільшого була підсобним заробітком при інших професіях. Деякі документи з історії освіти в Західній Європі дають надзвичайно цікаві штрихи в цій справі. У розпорядженні Фрідріха-

¹⁾ Див. Н. Сперанский — Из истории прусской школы. Збірник — Борьба за школу. Из прошлого и настоящего на Западе и в России. М., 1910 р., стор. 37.

Вільгельма від 1722 року зазначено, що можна дозволяти бути сільськими вчителями тільки кравцям, ткачам, ковалям, годинникарям та столярам; решту - ж ремесль, а також шинкарство та поденну роботу не можна сполучати з учителюванням. Оскільки заборонного змісту закони виходять здебільшого з наявності певних з'явищ, нам легко уявити, в чиїх руках часто була вчительська праця. Щоб забезпечити вчителям більші заробітки (яка зворушлива увага!), той самий король наказав, щоб кравецтво по селах було привілеєм дяка та вчителя; а решта кравців повинна жити по містах. Фрідріх Великий, що писав французькою мовою витончені трактати про значіння народньої освіти, вимагав, щоб вакантні місця шкільних учителів давалось переважно салдатам-інвалідам. Крім дяків, ремісників та салдатів, шляхетні шкільні „патрони“ частенько подавали до призначення на вчителів своїх колишніх лакеїв¹⁾. Як-найбільше відповідає цьому й один з епізодів із життя Песталоцці. Після того, як зачинено сирітський притулок у Станці, Песталоцці мусив вступити молодшим учителем до школи в Бургдорфі, до типової народньої школи того часу, що містилася в майстерні шевця, голубного шульмейстера.

Після цього не важко уявити картину отієї, мовляв, методичної техніки тих часів. Її дуже яскраво накреслив свого часу Дістервег, і нам залишається лише слідом за Монро нагадати її.

„Кожна дитина читала окремо; метода одночасного читання була ще невідома. Один по одному учні підходили до столу, за яким сидів учитель. Він показував на одну літеру й називав її; учень повторював назву; далі йшла вправа на те, щоб розпізнавати та запам'ятати зазначені літери. Потім розбирали слова літера по літері; так дитина знайомилася з літерами й поволі навчалася читати. Це була важка, дуже важка метода засвоєння для дитини. Раз - у - раз проходили роки раніш, ніж набувалося скільки-небудь достатнє вміння читати; багато учнів не набували його на протязі чотирьох років. То була наслідувальна й цілком механічна праця і для учня, і для вчителя. Рідко думали про потребу розуміти те, що читалося. Склади вимовлялося одноманітно, без зниження та підвищення, читання було позбавлено будь-якої приємності та виразності. Де тільки було можливо, практикувалося механічне та якесь неприродне заучування напам'ять. Діти повторювали протяжним голосом тексти із святого писання, псалми та зміст катехизису від початку до кінця: короткі питання та довгі відповіді — все однаково монотонним голосом... Про зміст слів, звуки яких діти поволі закріплювали в пам'яті, діти не знали майже нічого. Вони зачували поверхово й також поверхово розуміли. Розум їхній залишався порожній; принаймні, в шкільні роки він не здобував ніякої їжі. Не краще було навчання співів. Учитель співав

¹⁾ Сперанський. Зазн. пр. стор. 38.

псалми кілька разів доти, доки діти могли повторити мотив або правдивіше „проверещати“ його слідом за вчителем. Такі були умови викладання в наших школах в XVI, XVII та двох третинах XVIII віку: навчання обмежувалося одним-двома предметами й провадилось найнеудосконалішим та механічним способом¹⁾.

Отакий був стан початкового навчання за XVIII століття. Як яскраво видно з наведеного, масова школа не пішла далі примітивної реалізації тих вимог, що їх висунуто на початку нових часів. Вона не була місцем справжнього розвитку дитини, не несла елементів справжньої культури в широкі народні маси. Сама організація навчання чинила величезні перешкоди до того, щоб ширші маси прилучалися до основ освіти. У XVIII столітті це ставило школу в трагічну суперечність із загальним життям, ставило на весь зріст проблему реорганізації школи.

Справді бо! На початку нових часів, коли торговельний капіталізм ніс перші слова протесту проти культурної монополії пануючих верств і кидав перші культурні насіння в ширші кола, примітивна школа й елементарна грамота були певним придбанням, певним кроком уперед. Був важливий самий факт, що народня маса може дозволити собі те, що колись робили лише привілейовані верстви, мати елементарне навчання незалежно від способів його переведення. Крім того, і характер виробничих відносин до часу не ставив ширші народні маси перед тим зламом, що загострює проблему пристосовання до життя й зокрема перед школою висуває нові організації завдання.

А у XVIII столітті це сталося.

Життя розвивається під знаком капіталістичного виробництва. Невпинний розвиток грошового господарства робить все важчим становище хлібороба. Кустарна промисловість та мануфактура швидко входять у сільське життя, ламаючи ті побутові взаємини, що там склалися. По селах серед землевласників починає виявлятися тенденція перейти до інтенсивніших форм агрикультури. Часами це веде до того, що селянин мусить залишити землю, готуючи тим кадри майбутнього пролетаріату.

Цей соціально-економічний та побутовий злам гостро ставить проблему про пристосовування людини до нових умов, проблему готування й молодшого покоління в такий спосіб, щоб воно могло жити в цих змінених умовах. За нових умов не проживеш із традиційним життєвим наставленням. Треба бути активнішим, свідомішим, треба, ми сказали - б, мати більше даних у реагуванні на навколишнє життя.

Що це добре відчували сучасники, про це красномовно свідчать слова однієї з дівчих осіб роману Песталоцці — „Лінгардт і Гертруда“ (Майера): „Значна кількість грошей, пущена в обіг, змінила умови

¹⁾ П. Монро — История педагогики. Часть II. (Рос. перекл.), стор. 243.

життя народу й характер їхнього заробітку, зменшила власність людей; число людей збільшилось, а ціна всіх продуктів подвоїлась. Більшість живе вже не з хліборобства, з десяти душ ледве чи один хто має землі досить, щоб здобути від неї все потрібне. Більшості, щоб жити, потрібний додатковий заробіток, але, щоб цей заробіток дав справжнє забезпечення, треба багато більше вміння, пристосовування та гнучкості, ніж це є в хліборобів. За теперішніх умов народ повинен безмірно більше знати й уміти, щоб мати змогу годуватися, одягатися та жити так, як не було тоді, коли людей було вдвоє менше, а земля та хліб коштували вдвоє менше¹⁾.

У цих словах реаліста й уважного обсерватора життя недвозначно ставиться питання про поширення та поглиблення тих звичок та знань, що їх потребують реальні обставини життя.

Чи може їх дати традиційне навчання та виховання, чи споможна на це традиційна школа? Ні! Отже треба вносити зміни в систему виховання й навчання. Цього вимагає час, цього вимагають соціально-економічні обставини, цього вимагають життєві інтереси широких народніх мас.

Оскільки гостро відчувалася потреба змінити початкове навчання (зокрема в Швейцарії), свідчить один цікавий факт, що повз нього не можна пройти, знайомлячись із Песталоцці. Багатий землевласник Чарнер друкує в 1776—1777 р.р. у журналі листи в справі виховання й навчання селянських дітей. Там він доходить до надзвичайно цікавих, як на ті часи, думок. Дюжина сільських шкіл корисніша, як одна велика міська школа, так само, як дюжина селянських господарств для держави корисніша, ніж один лицарський маєток. Призначення сільських шкіл—боротися із сільськими злиднями. Треба дати селянам виховання, погоджене з їхнім суспільним становищем²⁾. Ми бачимо, що потребу змін в освітній справі гостро відчувала скільки-небудь уважна та чула людина.

Але те, що аристократові-народникові давало привід лише для цікавої літературної вправи, те для демократа Песталоцці стало за стимул усього його життя та діяльності.

І раніш видані біографії й особливо новіші досліді проливають досить яскраве світло на генезу педагогічної діяльності Песталоцці. Людина надзвичайно вражлива та чула, палка в своїх переживаннях аж до екзальтації, близька до чужого страждання й готова в міру власних сил це страждання полегшити, свідомо великої кривди соціальної нерівності, Песталоцці ще з молодих років запалив у собі

¹⁾ Курсив наш.— Г. Г.

²⁾ Див. А. Фортунатов— Теория трудовой школы в ее историческом развитии. Т. I, стор. 229.

бажання полегшити долю народню, поліпшивши його виховання та навчання.

„Давно вже, аж з наймолодших років, — розповідає Песталоцці, — моє серце, наче могутній гірський потік, ринуло до одного — знизити джерело горя, в якому, як я бачив, перебував навколо мене народ“¹⁾.

І в „Лебединій пісні“ він признається, що з молодих років думав про те, щоб зробити свій внесок у справу селянського виховання²⁾.

Із признань самого Песталоцці й із його починань ми бачимо, що до справи початкового навчання, як і взагалі до педагогічної проблеми в цілому, він підійшов не тому, що просто почував потяг до праці з маленькими дітьми, а тому, що він хотів цим шляхом поліпшити горе та страждання свого народу, точніше, селянських мас, хотів допомогти їм досягти кращої долі.

Це кидає цілком ясний промінь на генезу педагогічної роботи Песталоцці. Перед нами — соціал-реформатор, що з великим запалом працює над педагогічними питаннями, в своїй уяві малюючи картини світлого майбутнього широких народніх мас. Перед нами — ідеологічно-педагогічний репрезентант селянських мас, що своє життя та творчу діяльність приносить у жертву інтересам цих мас, що свою думку й волю підпорядковує інтересам цієї соціальної групи.

„Песталоцці було жалко свого народу — ось вихідний пункт його педагогіки“, — сказав іще відомий історик педагогіки Ціглер³⁾.

Ми можемо прийняти це положення, переносячи, звичайно, наголос із індивідуального об'єкту подразнення на соціального подразника. Так! Педагогічну творчість Песталоцці викликали організаційно-ідеологічні потреби певної соціальної групи, в даному разі селянських мас. Але ми маємо, мабуть, право сказати й більше. Становище, питома вага й організаційні ресурси даної соціальної групи обумовили в основних точках напрямок думки Песталоцці та його основні побудовання.

У цьому немає нічого дивного.

Великий реформатор у тій або іншій царині життя, який-би він видатний не був, не творить свою справу абсолютно з нічого. Здебільшого він іде шляхом діалектичної реконструкції елементів, даних ще раніш, але даних чи то в зародку, чи в іншому наставленні або комбінуванні. Незадоволення з певних моментів життя й бажання створити нові організаційні форми викликає творчу працю та шукання нових організаційних форм, раз-у-раз із перекомбінуванням

¹⁾ „Як Гертруда вчать своїх дітей“. Лист I, § 3.

²⁾ „Лебедина пісня“, § 161.

³⁾ Т. Ціглер. — История педагогики. 1911 р., стор. 355.

та застосовуванням раніш даних елементів. Але шукаючи цих нових організаційних форм і творячи їх в інтересах та потребах певної соціальної групи, реформатор у тій або иншій формі орієнтується на можливості тієї групи, що її він репрезентує, часто свідомо чи не свідомо відбиває її становище, характер, питому вагу. Не міг зійти з цього шляху, звичайно, і Песталоцці.

Песталоцці хотів зробити школу близькою й корисною широким народнім масам. Він хотів зробити з неї справжнє місце дитячого розвитку. Як це зробити? Які принципи давав йому попередній розвиток педагогічної думки? Не буде помилкою сказати, що такі принципи були. Основні з них — ідея демократизації й ідея природовідповідности. Ці ідеї були природним відбитком в ідеологічній галузі певних змін соціально-економічного порядку, а саме розвитку буржуазії, що, виходячи на історичну арену, висувала нові принципи й в освітній галузі. Ці ідеї знайшли яскраве втілення в творах, що справили велике вражіння на Песталоцці, зокрема в „Емілі“ Руссо. Не важко зрозуміти, що в палкому серці Песталоцці вони мушили знайти собі щарий відгук. Але характер та становище тієї соціальної групи, що її ідеологом-репрезентантом виступив Песталоцці, обумовили напрямок його думки що до застосування зазначених ідей. Зрозуміти це не важко, коли коротко проаналізувати зміст зазначених ідей та можливі шляхи їхньої реалізації.

За наших днів, коли механізм соціальних відносин виявлено з вичерпною точністю, коли з'ясовано місце шкільного апарату в соціальному та політичному житті, цілком ясно, що основна передумова демократизації школи є забезпечення за трудящими широкими можливостей керувати життям. Народні маси тільки тоді досягають справжньої демократизації школи, коли беруть до своїх рук владу, здобувають всі організаційні можливості.

За часів Песталоцці це не було так ясно. Чимало видатних діячів (не робив винятку до певної міри й сам Песталоцці) гадали, що основний шлях до поліпшення освітньої справи лежить через починання освічених і культурних монархів. Та починання ці були лише в планах! А організаційних можливостей у тієї соціальної групи, що її репрезентував Песталоцці, не було. Що-ж залишалось робити? Одно — шукати тих організаційних можливостей, що були в силах та розпорядженні народніх мас, надавати педагогічного змісту й удосконалення тому, що було організаційною силою народного життя. Це був своєрідний шлях унутрішньої демократизації, і на нього став Песталоцці. Коли народові нема від кого чекати допомоги, треба стати на шлях самопомоги, самодіяльности. Ідея „допомоги, самопомоги“ — ось що в своїй реалізації врятує широкі народні маси. Звідци ряд надзвичайно цінних і цікавих висновків і зокрема ідея трудової школи. Упорядковане трудове життя має в собі величезні

виховальні можливості, треба виховання та навчання сполучити з життєвим трудом, треба на труді об'єднати школу та життя. Звідци-ж і переоцінка родини, яко виховно-навчального осередка. Організаційний осередок народнього господарства мислився для Песталоцці й найкращим виховно-навчальним осередком. І про методичне озброєння цього осередка він і дбав.

Не в меншій мірі оригінально, а в тому-таки напрямку пішла думка Песталоцці що до реалізації другої ідеї — ідеї природовідповідності. Її ми знаходимо ще в Коменського. Але Коменський говорив про наслідування зовнішній природі. Песталоцці мусив підійти до цієї проблеми інакше. Ідеолог групи з більше ніж обмеженими організаційними можливостями мусив шукати нових джерел цих можливостей і, йдучи тієї-ж лінією внутрішніх ресурсів, відшукав їх у творчій природі людини. Хай обмежені зовнішні можливості! У нас є величезні внутрішні можливості. Бо все навчання — це справа творчости самого учня, все знання — це розвиток діяльности з середини, це акти самодіяльности, саморозвитку. „Зовсім новий, інший погляд проти погляду Коменського, в дидактиці відбувається поворот від зовнішньої природи до природи людини“, — так казав про це ще Каптерев¹⁾, не ставлячи, на жаль, питання про внутрішні причини цього.

Так становище соціальної групи, що її репрезентантом був наш педагог, обумовило основне наставлення в його думках, і за основні вихідні точки його дидактики стали ідея широкої активности та ідея розгорткування педагогічної роботи в напрямку розвитку всіх творчих можливостей людини.

У світлі цих основних засад педагогіки Песталоцці стають цілком зрозумілими й органічно-послідовними його методично-дидактичні побудовання, що заложили основу нової народньої школи.

Як бачили ми з характеристики навчальної справи за часів Песталоцці, чулу людину не могла не вражати пасивність (як учителя, так і учня) та найгіршої марки вербалізм, що панували в системі початкового навчання. Треба було певною групою нових методичних та дидактичних побудовань знищити оцю пасивність. Це й робить Песталоцці. Замість сліпого механічного засвоєння Песталоцці кладе в основу педагогічної роботи творче ознайомлення дитини з навколишнім життям. А коли так, то на перший план треба поставити спостереження. Песталоцці так і робить. „Правильно бачити й чути є перший крок до життєвої мудрости“. Основні елементи всякого знання є вчуття. Звідци повинен виходити розвиток здібности мислення, на цьому фундаменті треба будувати навчання. Навчання повинно засновуватись не на порожніх беззмістовних словах, а на конкретних життєвих спостереженнях, воно повинно бути наочним.

¹⁾ П. Ф. Каптерев — Дидактические очерки. Вид. 2 1915 р., стор. 27.

Принцип наочности Песталоцці вважає за один із найвищих принципів навчання, і в розвитку наочного навчання за Песталоцці, безперечно, повинно бути одно з чільних місць. Але було - б помилково під наочністю Песталоцці розуміти лише зорове сприймання. Ідея активності підказала Песталоцці глибше розуміння. Перш за все він мав на увазі участь усіх органів почувань: „Що більшою кількістю почувань пізнаєш ти суть чи прояв якої-небудь речі, то правдивішим буде твоє знайомство з ним“¹⁾. А по - друге (що головне), він надавав наочності внутрішнього та дієвого характеру. На його думку, вироблення ясних понять, що є метою навчання, досягається шляхом активного досвіду дитини, носить дієвий характер, і в основі цього дієвого з реальними відносинами сполученого досвіду лежить інтуїція, внутрішній зір, внутрішнє схоплення речі.

В своїй „Лебединій пісні“ Песталоцці подає таку думку: „У розвитку дитини існує перехід од уважного розглядування форми до здібности виобразити її. Від цієї здібности — до потягу легко й тонко виобразити. Від засвоєної правильности, сили та тонкості цей розвиток доходить до свободи й самостійности у виображенні“: Таким чином розвиток активізму переходить безпосередньо в розвиток творчих здібностей.

Отже, споглядання в Песталоцці нерозривне з дією: навчаючи активно споглядати, тим сами мучиш діяти; для правильного споглядання потрібна дія.

Звідци ми бачимо, що повну рацію мав сказати про Песталоцці один із його сучасників: „До Песталоцці школа стояла на принципі: слухай, запам'ятовуй і повторюй. Його школа живе принципом: спостерігай, намагайся зрозуміти й своїми ділами доведь, що ти справді розумієш“.

Не менш підстав мав і Лай сказати: „Песталоцці дійшов до порога психології руху“.

Таким чином проти пасивного засвоєння поданих од учителя примітивних відомостей Песталоцці висуває активне вивчення навколишнього життя. Треба пізнавати життя. Треба вміти його аналізувати. Як - же це зробити? Апарат пізнання не був у ті часи як слід висвітлений.

„Психологія й педагогіка мислення“ — проблема, що на весь зріст стала в наші дні, ще не існувала. Позбавлена можливости здобути щось експериментально, людська думка неминуче відходить на шлях умозорности й на тому шляху шукає відповіді на поставлені проблеми. Так сталось і з Песталоцці. Довго міркувавши над цим, Песталоцці прийшов до висновку, що всі наші пізнання, здобуті із спостережень, виходять із числа, форми та мови. Пізнаючи речі, людина ставить такі питання: 1) скільки різних речей перед очима?

1) „Як Гертруда вчить своїх дітей“. Лист V, § 1.

який вони мають вигляд, що за форми їхні, контури? як їх називають? Основні здібності людини—це здібності рхунку, виміру, мови. Тим-то число, форма, слово є елементарні засоби навчання і вміле навчання дітей мусить мати на оці такі основні правила: 1) учти дітей дивитися на кожну річ, що подається до їхньої свідомості, як на ціле, тоб-то окреме від інших речей, що з ними вона ніби-то звязана; 2) знайти їх із формою кожної речі, тоб-то з її мірою та пропорціями; 3) якомога раніш знайти їх із певним запасом слів та назв усіх пізнаних речей. У своїй екзальтованості Песталоцці иноді впадав у педантизм, і його біографи незмінно передають юмористичну оцінку з практики Песталоцці. „Діти, що ви бачите перед собою?“— „Дірку в шпалерах!“— „Добре! Перекажіть за мною: я бачу дірку в шпалерах; я бачу довгу дірку в шпалерах! За діркою я бачу стінку“...

Така сценка, звичайно, повинна викликати усмішку, але коли підвестися над юмористичними перегибами палиці, то навіть при всіх можливих критичних зауваженнях по-суті треба констатувати, що Песталоцці ставив і по-своєму розв'язував проблему, як привчити дітей методично аналізувати й охоплювати пізнання речі з оточення.

Але навчання повинно бути не лише активним взагалі. Воно повинно бути погоджене з основними принципами росту організму взагалі. Усе, що розвивається, розвивається поволі, в міру тих сил, що закладено в даному організмі, проходить певні етапи в своєму розвитку; крім того, природа розвиває всі сили людства через вправи, їхній зріст обумовлено пристосованням цих сил. Звідси основні принципи: 1) принцип поступовості та погодженості із силами дитини; 2) принцип послідовності; 3) принцип організації педагогічної роботи в продуманій системі раціонально підібраних вправ.

Кілька положень та цитат із Песталоцці докладніше можуть характеризувати його погляди.

Навчання повинно бути під силу дитині, відповідати її віковій й ступневі розвитку: „Є певна поступовість у тих вражіннях, що їх дитина повинна здобути за допомогою навчання; початок же й розвиток цього ряду вражінь повинні йти нога в ногу з початком і розвитком сил дитини“. Треба „розподілити складові частини всякого навчання відповідно до ступеней зростання дитячих сил і в усіх відділах навчання визначити як-найточніше, що з цих складових частин відповідає кожному вікові“¹⁾.

Так задовго до розвитку педології Песталоцці висував по-суті педологічні критерії до організації дидактичного процесу.

Що до принципу послідовності, то йому Песталоцці надавав величезне значіння. Слід починати навчання з найлегшого, найпростішого і, лише оволодівши ним, переходити поволі до труднішого та

¹⁾ „Як Гертруда вчить своїх дітей“. Лист I, § 35.

складнішого. „Навчись перш за все впорядковувати свої вражіння й закінчувати просте раніш, ніж перейти до чогось складного. Намагайся в усякій умілості додержувати послідовности, набуваючи знань, послідовности, при якій кожне нове поняття є незначний, майже непомітний додаток до знань, дуже добре засвоєних, таких, що стали для тебе невитравні“ ¹⁾).

Пізнання дитини повинно починатися з близького, з тих речей, що оточують, і йти до дальшого: „пізнання починається з того, що оточує дитину, і розходитьсь звідци концентрично“.

Короткий навіть огляд основних моментів початкового навчання в Песталоцці був - би не повний, коли - б у кількох, принаймні, словах не спинитися на зовнішніх моментах організації педагогічної роботи. Песталоцці не припускав, щоб класи й надалі залишалися тим мертвим зборищем, де працює один чи кілька учнів, тимчасом як решта залишається без діла. У класі повинні діяти як учні, як і вчитель. Він сам перебував у безупинній діяльності. У класі він переходив од одного учня до другого, підбадьоруючи працюючих, докоряючи ледачих. Він заражав своєю енергією учнів. Одвідувачі його шкіл здивовано спиналися перед незнаними ще тоді картинами роботи. „Коли я увійшов у класну кімнату, — говорить публіцист Чокке, — діти так були захоплені своєю роботою, що ледве підвели голови. Одні знайомилися з літерами та цифрами, решта рахували, дехто малював. Активніші та здібніші учні допомагали слабшим. Вони були розподілені на трійки. Кращий сидів посередині, щоб уважніш стежити за роботою своїх товаришів“ ²⁾. Картина справді дивовижна, особливо як порівняти її з тією, що накреслено трохи вище із слів Дістервегових.

Такі основні риси дидактики та методики Песталоцці.

Поновлені в пам'яті поза історичною перспективою, вони можуть і не справити вражіння на сучасного робітника освіти. Одно бо давно стало за педагогічну аксіому, инше прокоректовано й оформлено далеко краще, а дещо з цілком поважних причин розкритиковано й здано в архів. Вставлені в історичну перспективу, ці характерні моменти не можуть не викликати інтересу до себе та їхнього творця, що за сторіччя до початків розвитку науки про дитину, далеко до зформування педагогіки, яко певної галузи науки, геніяльною інтуїцією накреслив основні лінії дидактики й багато в чому сказав те, що наступним педагогам довелося лише обґрунтовувати, деталізувати та поширювати. А взяті в світлі соціологічної аналізи ці дані промовляють ще більше. Вони є яскравий доказ того, як великі соціально-економічні злами ставлять перед певними соціальними групами гострі ідеологічно-організаційні проблеми, зокрема в галузі освітній, і як репрезентантів цих

¹⁾ „Як Гертруда вчить своїх дітей“. Лист IV, § 14.

²⁾ Компейре — Песталоцци и элементарное образование. Стр. 33.

груп непереможна соціяльна діялектика веде до певних побудовань. Розв'язуючи своім життям, діяльністю та творами велику проблему демократизації школи, Песталоцці і в дидактичній галузі мусив піти шляхом своєрідної демократизації, мусив шукати тих засобів, що повинні були забезпечити демократизацію навчання, зробити його ґрунтовнішим для широких мас, а для того легшим, природнішим, раціональнішим.

Ці шукання й праця великого педагога не загинули марно. Багато з розпочатого та запропонованого Песталоцці перейшло в практику та побут школи.

Не намагаючися вичерпною характеристикою охопити методично-дидактичну спадщину Песталоцці в справі початкового навчання, зазначимо все-ж основне.

Під впливом Песталоцці значно поширився обсяг освітньої роботи. Те вузьке коло шкільної роботи, що його заповнювала раніш елементарна грамота та катехізіс, поширилось: в нього увійшли — арифметика, елементи природознавства та краєзнавства (хай поки-що й в обмежених розмірах), малювання. Під його-таки впливом і методика навчання почала переходити на нові рейки. Більше стали зважати на розвиток усної мови й навіть подекуди, за прикладом великого педагога, передпосилати навчання грамоти бесіди. Удосконаленіші стали методи навчання грамоти. Ті літери, що додавав Песталоцці до „Книги матерей“, щоб їх наклеювати на грубий папір, стали родоначальниками розрізних азбук. Стали звертати увагу на широке усвідомлення в тому, що читалося, почали поширювати наочне приладдя, так звані „предметові уроки“. В галузі арифметики почали звертати увагу не просто на знання правил, але й на числові співвідношення. Арифметичні відношення почали зводити до основних процесів сполучення та роз'єднання одиниць, додавання та віднімання. Навчання чисел почали зв'язувати з речами та грами або з иншого роду діяльністю дитини. Почали і в цій справі широко користуватися з наочного приладдя. Ще бо Песталоцці належить ідея арифметичної скриньки для вивчення дробів. Набула визнання й порада Песталоцці, вивчаючи географію, спочатку знайомитися з місцевістю, що в ній живе учень, не з мапи, а в дійсності й на підставі перших спостережень переходити до складання рельєфів, а потім уже до знайомства з мапою.

Одно слово, ряд дидактичних починань, як бачимо, доцільних і живодавних, прийнято в шкільне життя, прийнято міцно, широко й порівняно в недовгі часі.

І це підводить нас до останнього з поставлених на початку статті питань, до питання про те, чому в найближчі по Песталоцці часи було широко визнано й використано його методично-дидактичні побудовання разом із уважним затушуванням соціяльних імпульсів у творчості Песталоцці.

І на це питання дасться відповіді лише в світлі соціологічної аналізи.

Як відомо, ще за життя Песталоцці його діяльність та особа викликали чималий інтерес. До Песталоцці приїздили з різних країн. Один час одвідати Песталоцці було мало не модою. Робилося, звичайно, і запозичення з метод Песталоцці. Але підвищений навіть інтерес певної частини культурного суспільства й окремі рецепції ще не гарантували успіху. Великі бо світу цього ставилися до ідеї та діяльності Песталоцці стримано.

Подорож Песталоцці до Парижу з тайними замірами вплинути на керовників державного життя в справі народньої освіти не дала бажаних наслідків.

„У мене немає часу на справу абетки“, — сухо зауважив Наполеон — тоді перший консул.

А Талейран, що кілька часу згодом був на практичній демонстрації методи Песталоцці в класі під керовництвом Нефа, зневажливо мовив: „Це занадто багато для народу“ ¹⁾.

У витонченіших виразах, але також негативно висловився про практичну реалізацію принципів Песталоцці пруський король Фрідріх - Вільгельм III. В наказі 1803 року він визнав за передчасне запроваджувати методу Песталоцці в школу. Його лякав надто великий обсяг того, чого навчав Песталоцці.

„Освіта дітей із класи трудящих не повинна виходити поза межі такої програми: вміти читати катехізис, біблію та церковні співи, вміти писати, скільки це для їхнього скромного стану треба, знати основи рахунку й навчитися боятися бога, любити його, чинити за його заповідями, поважати начальство й любити близьких“ ²⁾. Цим сказано все! Видно, що свідомість широких мас просто лякала обережного монарха.

І все-ж пруському монархові та його помічникам у дуже короткому часі довелося змінити ставлення до Песталоцці. Наполеоновські війни призвели до розгрому Пруссії. Ієнська катастрофа поставила на порядок денний питання про радикальний перегляд основних питань народнього життя. З неприхованими мріями про реванш ідеологи німецької буржуазії починають шукати шляхів до відродження. І у виступах Фіхте яскраво накреслено основний шлях — організація могутньої системи національного виховання. Що-ж з наявної педагогічної дійсності повинно лягти в основу цієї організації? Відповідь Фіхте була категорична: „Той спосіб навчання, що його відкрив, запропонував і на наших очах почав щасливо пристосовувати Іоганн Гайнріх Песталоцці“. Думки Фіхте підхопили й інші. За ними пішли керуючі

¹⁾ Компейре — Песталоцци и элементарное воспитание. Стр. 43.

²⁾ Сперанский — Из истории прусской школы. Стр. 43.

державні кола. І серед конкретних починань у справі народньої освіти ми маємо один надзвичайно цікавий та характерний — командировання до Песталоцці стипендіатів. Перед останніми було поставлено завдання широко ознайомитися з системою роботи Песталоцці і, засвоївши, повернутися додому, щоб там розпочати відповідальну справу — готувати кадри нових народніх учителів. На прогязі кількох років розгорнулася надзвичайно цікава робота цих стипендіатів у педагогічному інституті Песталоцці в Івердоні. Тимчасом розвиток політичних подій повернув Пруссії незалежність і відкрив досить широкі можливості. Та бажана перемога не дала дальшого розвитку волі; держава повернулася до консервативної політики попереднього часу. Дух, що так недавно ще панував у міністерстві освіти, зник. Звичайно, залишати школи так, як це було за XVIII століття, було неможливо й недоцільно. Як не як держава входила в критичну добу конкуренції з іншими державами. Але для реалізації звужених завдань був потрібний не дух педагогіки Песталоцці, а його техніка. Головним завданням школи було готувати „слухняних, богобоязних, працьовитих та досвідчених підданців“. Треба їх було готувати швидше й краще, ніж це робила школа XVIII століття. Технічні досягнення Песталоцці могли тут стати в пригоді. І керівники державного життя вимагають, щоб учні Песталоцці оцеї саме момент висунули в своїй діяльності. Школа починає рецепцію Песталоцці з цього саме боку. Так розпорядчик і організатор життя, буржуазія, використовує методичні здобутки педагога-демократа, яко організаційні можливості, в шкільній справі і старанно відсуває в тінь забуття інші моменти, дух педагогіки Песталоцці.

Міцну підтримку що до цього дала основна тенденція промисловости. Наукова технологія замінила ручну працю на машинну. Спростивши людську працю до виконання нескладних маніпуляцій, що навчитися їх міг усяк за короткий час, техніка капіталістичної промисловости XIX ст. звузила попит на кваліфіковану працю, якою була праця ремісника, і підвищила попит на просту, некваліфіковану працю. Не було потреби в ініціативному самостійному робітникові, що розуміє процес у цілому. Був потрібний слухняний, акуратний, терпеливий виконавець. Такого робітника давала школа учоби¹⁾.

І Песталоцці справжнього, Песталоцці, яко соціального реформатора, було ґрунтовно поховано. Були потрібні десятиліття, щоб у звязку з новими економічними зламами перед школою виросла потреба в нових організаційних заходах. У темряві майбутнього почали окреслюватися контури трудової школи. І тоді з темряви минулого почав воскресати справжній Песталоцці.

¹⁾ Див. розділ „Школа учебы и причины ее упрощения“ в праці Н. Круцької „Ворьба за школу труда“ (Зб. „Воспитание молодежи в ленинском духе“. Ст. 304—306).